

ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ НА УКРАЇНУ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*Ганна Редькіна,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціології
Дніпродзержинського державного
технічного університету*

У статті розглядаються зовнішні впливи на розвиток України в умовах державної незалежності. Відзначається, що найбільші зовнішні впливи відчуються з боку Росії, країн ЄС, а також США. Окреслено наслідки цих впливів.

Ключові слова: зовнішні впливи, зовнішні чинники, країни ЄС, США, Росія.

The article is dedicated to the external influences upon the development of Ukraine as an independent state. It is argued that Russia, countries of EU and USA produce the most considerable external influences. The consequences of these influences are outlined.

Keywords: external influences, external factors, countries of EU, USA, Russia.

Незаперечним є той факт, що зовнішня політика України, її міжнародний авторитет багато в чому залежать від результативності внутрішніх перетворень: успішних демократичних і соціально спрямованих ринкових реформ, зниження рівня корупції, реального утвердження верховенства права, створення ефективної і справедливої судової системи, зростання добробуту громадян на основі соціально орієнтованої конкурентоспроможної ринкової економіки і, зрештою, від консолідації української державно-політичної еліти заради демократичного європейського розвитку держави [25, с. 6]. Утім, внутрішні аспекти перетворення в країні тісно взаємопов'язані із зовнішніми – глобально-світовими тенденціями. Останні настільки значущі, що справляють великий вплив навіть на становлення незалежності держави [5, с. 48]. Тема зовнішніх впливів на розвиток України завжди залишається актуальною, тим більше, що ці впливи діють на нашу державу постійно.

Останнім часом цьому питанню присвятили свої праці О. Власюк [1], Т. Возняк [2], В. Горбулін [3], Г. Дашутін [5], О. Дергачов [7], В. Котигоренко [15], О. Майборода [16], М. Михальченко [5, 17], С. Мітряєва [18], О. Снігир [23], М. Степико [24], С. Федуняк [26], В. Чалий [28] та ін.

Узагальнення результатів аналізу стану і проблем зовнішньої політики України, даних тематичних експертних і загальнонаціональних опитувань дають підстави докладно визначити основні зовнішні впливи на Україну.

Метою статті є виявлення основних чинників зовнішніх впливів на розвиток України в період державної незалежності, а також аналіз наслідків цих впливів.

Зовнішні впливи на собі відчуває кожна країна без винятків, включаючи Росію, Сполучені Штати Америки, європейські країни, але інтенсивність і величина впливу абсолютно мізерна порівняно з впливами внутрішніми цих країн і з можливостями нейтралізації таких впливів. Якщо такі впливи відбуваються, то вони не стосуються лінії розвитку країни, питань суверенітету, визначення стратегій держав. Це, як правило, лобістські кампанії, які не ставлять собі за мету порушення загальнодержавного курсу розвитку цілої країни. В нашому ж випадку, величина зовнішніх впливів і наша спроможність їм протидіяти знаходиться в такому співвідношенні, що інколи такі факти втручання у внутрішні справи України можуть суттєво вплинути на розвиток нашої держави [28].

Сьогодні ми переживаємо етап, який знаменує появу нової геополітичної ситуації не лише в Європі, а й у цілому світі. Цей етап умовно можна визначити перехідним від блокової, біполярної системи до позаблокової, інтеграційної. Саме на цьому етапі Україна постає як незалежна держава, яка спроможна відігравати роль суб'єкта в геополітичних реаліях кінця століття [21, с. 269]. Важливою складовою цієї стратегії є співробітництво із країнами Центральної та Східної Європи. Україна є самостійним суб'єктом міжнародних відносин і формальне утвердження нашої країни на міжнародній арені цілком завершено. Але її перетворення на дієздатного актора і привабливого партнера, на міцний елемент системи міжнародних відносин ще не відбулося. Сучасні динамічні міжнародні відносини, надто європейські, висувають надзвичайно високі вимоги перед тими, хто хоче бути їх повноправним учасником [7, с. 122].

Найближчими десятиліттями Україна має стати на ноги як самодостатня економічна, культурна державна одиниця середньої ваги (*middle power*). Нам, українцям, переосмислюючи критерії зовнішньополітичних оцінок і підходів, необхідно інакше поглянути ще на багато речей. Тут, скажімо, й роль суверенної держави на міжнародній арені. Ми звикли, керуючись нашою стратегічною культурою, бачити в ній єдиного серйозного контрагента у зовнішніх справах. Однак сьогодні самодостатніми гравцями, як засвідчує практика, виступають також інтеграційні і міжурядові об'єднання, міжнародні клуби, неурядові організації та ін. [27, с. 43-47].

Зараз Україну розглядають як опору і генератор стабільності та безпеки в Європі. В ній вбачають стратегічний місток між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем [18, с. 607]. Сама ж Україна прагне зайняти достойне місце на Європейському континенті та стати активним учасником політичних подій у Європі. Стратегія досягнення вищезазначених цілей, інтеграція в ЄС, чітко окреслені у найважливіших державних рішеннях та документах. Це має свої причини та роз'яснення з боку Європейського Союзу, що позначається на політиці щодо України. Наша держава, яка висловила своє бажання приєднатися до ЄС, ще не дістала позитивної відповіді. Крах комуністичних режимів Східної Європи та СРСР відкрив перспективу історичного об'єднання Старого Світу в межах єдиної політичної та економічної спільноти. Процес розширення ЄС на схід постає, однак, як найскладніше завдання, що доводилося вирішувати від початків європейського будівництва.

З доповіді Єврокомісії для Європейської Ради в Лісабоні у червні 1992 р. можна довідатися, що термін «європейський» поєднує в собі геоісторичні та культурні складові, які разом сприяють окресленню європейської ідентичності. Розділений досвід близькості, ідей, цінностей та історичної взаємодії не зводиться до простої формули та може переоцінюватися кожним новим поколінням. Ось чому є ані можливим, ані доцільним визначити зараз кордони Європейського Союзу, які виокремляться з часом [23, с. 584, 585].

Західні науковці та політики вважають, що не можна однозначно говорити про успіхи процесів демократизації у нових незалежних державах (ННД) Східної Європи. Вітаючи прагнення до демократичних трансформацій, відповідно до власних зобов'язань ННД, які були проголошені у Паризькій хартії 1990 р. і згодом підтверджені членством у Раді Європи, дослідники вважають, що такі трансформації не залежать цілком від узятих на себе зобов'язань. Треба, щоб відбулася якісна зміна покоління, яке виховувалося за радянських часів, так званого *homo Sovieticus*, на нову генерацію індивідумів, які усвідомлюють свої права та обов'язки [29]. Можливо, саме тому ЄС проявляє обережність у своїй політиці щодо Східної Європи, зокрема в Україні.

Окрім того, економічні та політичні трансформації в Україні, здійснені з початку здобуття незалежності, не зробили її бажаним кандидатом для тісного співробітництва з ЄС. Світ не настроєний однозначно позитивно до пострадянських країн. Наші безсистемні, спазматично-хаотичні реформи, що нагадують маневри слона у посудній

крамниці, поганий імідж, який роблять цим країнам їхні мафіозні кланові структури, ще більше погіршують становище [5, с. 43].

Аналіз зовнішньої політики країн, які активно співпрацюють з Україною, стан і проблеми зовнішньої політики України у період незалежності, результати багаторічного моніторингу (Центр Разумкова) дій влади України на світовій арені [6, 22, 25], дані тематичних експертних і загальнонаціональних опитувань [4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14] дають підстави докладно визначити основні зовнішні впливи на Україну та їхні наслідки.

На жаль, зовнішні впливи, у більшості випадків, створюють чимало хронічних проблем, які гальмували і гальмують подальше розгортання зовнішніх відносин, що свідчить про несприятливі тенденції у розвитку України, які досі подолати не вдалося. Серед таких чинників дуже вагомим є вплив, який справляє на Україну світова фінансово-економічна криза.

Також, одним з головних чинників зовнішнього впливу є відносини України з ЄС, які досить активно розвивалися і розвиваються. До здобутків у цьому напрямі можна віднести: розвиток повномасштабного діалогу з ЄС у різних сферах, зміцнення політико-дипломатичних контактів; розвиток договірно-правових відносин; здійснення довгострокових проектів ЄС в Україні (енергетика, розвиток малого та середнього бізнесу, облаштування кордонів, удосконалення судової системи, інвестиційні програми ЄС „Black Sea”, програми допомоги „Twinning”) тощо. Саме щодо євроінтеграційного курсу України, відзначимо: тут заважає такий зовнішній чинник, як зосередженість ЄС на внутрішніх проблемах, пов'язаних з останніми хвилями розширення та кардинальними трансформаціями, передбаченими Лісабонською угодою: змінами у структурі органів ЄС і механізмах прийняття рішень [25, с. 8].

Періодом пікового напруження (практично з усіма країнами) у зовнішніх відносинах та підбиття невтішних підсумків можна назвати 1999-2001 рр. Так, у країнах ЄС та інших західних державах була дана негативна оцінка президентській виборчій кампанії 1999 р., референдуму з приводу внесення змін в Конституцію 2000 р. Чиновники ЄС звертали увагу на розбіжності між прагненнями України бути сприйнятою як серйозний міжнародний суб'єкт та її діями [29]. Наразі саме «помаранчева революція» дала поштовх тому, що Захід побачив Україну як державу – майбутнього партнера. План дій Україна – ЄС було схвалено 21 лютого 2005 р. під час восьмого спеціального засідання Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Завдяки скоординованій співпраці українського уряду та парламенту в напрямку законодавчого закріплення зобов'язань України стосовно вступу до СОТ Верховною Радою України у 2006 р. було прийнято пакет з 20 законопроектів. Це, у свою чергу, стало додатковим стимулом та сигналом для продовження діяльності стосовно започаткування переговорного процесу про створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС, що має стати невід'ємною частиною нової посиленої угоди. Сьогодні європейська сторона відкрито демонструє зацікавленість у розвитку торговельно-економічних відносин з Україною: ЄС вже кілька років поспіль є найбільшим торговельним партнером України. Втім, 5 лютого 2008 р. Україна виконала одне з таких найважливіших завдань, приєднавшись до Світової організації торгівлі (СОТ).

Слід усвідомити, що Європейський Союз як інтеграційне утворення є, насамперед, однорідним політичним простором. Він постав на фундаменті чітко окресленого соціокультурного ареалу, який сформувався під впливом спільних релігійних, військових, політичних, природних, демографічних, світоглядних чинників. Ці чинники створюють однорідність економічного, зокрема мотиваційного середовища, формують єдині стандарти поведінки суб'єктів господарювання. Лише у таких умовах стало можливим створення єдиної економічної системи, якою є сучасний ЄС. Мабуть, можна говорити про певну гру країн ЄС навколо проблем європейської безпеки, яку вони латентно ототожнюють із безпекою ЄС і прагнуть забезпечити її лише у цьому просторі. При цьому їх взаємодія з рештою країн регіону є своєрідним пошуком тимчасових союзників,

можливості й ресурси яких можна використати у своїх інтересах. Така зовнішньополітична протекціоністська практика є безперспективною і суперечить ідеології так званих Спільного європейського дому чи Ширшої Європи [1, с. 632-635].

Також для України у певний період часу видавався актуальним розгляд варіантів приєднання до існуючих систем колективної безпеки. Поряд з нашими кордонами таких систем лише дві: Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ / Ташкентський пакт) та НАТО. Відносини України з Організацією Північноатлантичного договору вже мають свою історію, хоча й невелику за часом. Ці відносини об'єктивно пройшли певні етапи розвитку, і Україна, починаючи з 2003 р., вже виконала 4 щорічні цільові плани у рамках Плану дій Україна – НАТО [3, с. 6-8]. Втім, з приходом до влади нового керівництва держави стратегічні підходи до співробітництва з НАТО були кардинально змінені. Зокрема, декларуються заяви про позаблоковий статус України.

Російський чинник також є чутливим, оскільки ця країна активно намагається зберегти Україну у сфері свого впливу, зокрема, залучити до військово-політичних та економічних об'єднань під її егідою (ОДКБ, Митний союз). Гострою політичною проблемою із самого початку стали відносини між Росією й Україною. Вже у січні 1992 р. небезпечно загострилися протиріччя між Москвою і Києвом навколо проблеми ядерної зброї колишнього СРСР, Чорноморського флоту, Севастополя і Криму в цілому. До весни 1992 р. російсько-українські протиріччя прийняли тональність і масштаби холодної війни. На той момент це був найнапруженіший конфлікт для всього європейського постсоціалістичного простору [19, с. 29, 30].

Росіяни, чисельність яких у нових незалежних державах станом на 1991 р. перевищувала 25 млн чоловік, найболючіше переживали розпад Радянського Союзу. Зараз існує певний консенсус владних структур щодо політики Росії в ближньому зарубіжжі й російської діаспори, заснований на розумінні того, що інтереси Росії передбачають соціально-політичну стабільність нових незалежних держав, а стратегічною лінією Росії повинно бути сприяння інтеграції діаспори в життя нових незалежних держав, адаптації до місцевої культури при збереженні власної культурної самобутності. Однак до досягнення певної суспільної злагоди Росія прийшла не відразу [20, с. 39]. На початку існування незалежної України російська політика суттєво впливала на ностальгійні почуття населення країни і заважала зміцненню української національної ідентичності.

Е. Паїн відзначає основні етапи становлення державної політики Росії щодо співвітчизників:

- перший етап (кінець 1991 р. – початок 1993 р.) характеризувався відсутністю чітко артикульованої позиції з цієї проблеми, яка подавалася тоді як так звана російська проблема (тобто та, що торкалася інтересів тільки етнічних росіян);
- другий етап (початок 1993 р. – серпень 1994 р.) характеризувався тим, що його основним змістом стала перша артикуляція принципів і розробка основ державної політики щодо співвітчизників;
- третій етап (серпень 1994 р. – грудень 1996 р.) проходив під прапором прагматизму. Його основним змістом стало чітке формулювання принципів, завдань і основних напрямів державної політики, розробка інструментів її реалізації. На цьому етапі російськомовне населення поступово адаптується до нових реалій, починається спад міграційного притоку співвітчизників у Росію. Згодом держави СНД зрозуміли, що реальної допомоги з боку Росії в урегулюванні конфліктних ситуацій чекати не доводиться, як не доводиться сподіватися й на економічну допомогу. Отже, стало ясно, що СНД – у глибокій кризі;
- четвертий етап, який розпочався наприкінці 1996 р., ознаменувався відмовою від глобалізму і декларативності та переорієнтацією на двостороннє співробітництво з новими незалежними державами в конкретних сферах,

універсальні міжнародні правові інструменти, деталізацію федеральних механізмів, здатних надати підтримку співвітчизникам [20, с. 39-45].

Отже, констатуємо, що протягом останніх років двосторонні відносини перебували фактично у кризовому стані. Зростала конфліктність у ключових сферах співробітництва – політичній, соціально-економічній, гуманітарній. Тривали «газові», «м'ясо-молочні», «історичні» війни. Поглибилися розбіжності з ключових геополітичних питань, зростали суперечності між державно-політичними елітами двох країн. Політичний діалог набув характеру взаємних звинувачень і демаршів. Спільні Плани дій Україна-Росія на 2005-2009 рр., по суті, мали тактичний, прикладний характер, їхнє виконання залишилося фактично поза увагою сторін. Росія здійснювала скоординовану, жорстку політику щодо України, активно використовуючи важелі політико-дипломатичного, «енергетичного» тиску, проросійські настрої серед значної частини політичної еліти і громадян країни. Мета такої політики: вплив на зовнішньополітичний курс України, зміцнення «проросійської складової» в її внутрішньополітичних процесах та загалом – утримання України у сфері «привілейованих інтересів» РФ.

Відмінності в підходах до двосторонніх відносин зумовили постійні конфронтації, піком яких стало звернення Президента РФ Дмитра Медведєва до Президента України Віктора Ющенка (10 серпня 2009 р.). У зверненні наголошувалося на «антиросійському курсі» українського керівництва, українська сторона звинувачувалася у «відході від принципів дружби і партнерства з Росією, закріплених у Договорі 1997 р.» Така ескалація конфліктності девальвувала «геополітичні активи» України, не відповідала її національним інтересам, загострювала ситуацію в регіонах, ускладнювала контакти країни з європейським співтовариством, НАТО, США [25, с. 9, 10].

Найбільш тривожним було те, що за останні роки значно погіршилися відносини між громадянами країн. Соціологічні дослідження фіксували зростання відчуження, упередженості, неприязні. Згортали контакти між представниками наукових кіл, експертних співтовариств, громадських організацій. Певні позитивні зміни у двосторонніх відносинах намітилися наприкінці 2009 р. – на початку 2010 р. Зокрема, зовнішньополітичним відомствам обох країн вдалося покращити атмосферу політико-дипломатичного діалогу, активізувати переговорний процес стосовно ключових проблем українсько-російського співробітництва. Візит Президента В. Януковича до РФ 5 березня 2010 р. засвідчив відновлення контактів на вищому рівні [25, с. 11].

Доходимо висновку, що нав'язлива, наполеглива зовнішня політика Росії, впливаючи, головним чином, на російськомовне населення України, була спрямована на консервування російського компонента української національної свідомості. Отже, Україна насправді досить успішно протистояла прагненням Росії до реінтеграції в галузях безпеки та оборони та спромоглася вести власну політику, маючи успішні стосунки з НАТО та очоливши ГУУАМ [23, с. 594]. Слід згадати також, що Росія має інші серйозні важелі впливу на Україну: контроль над стратегічними промисловими галузями та інфраструктурою через паливно-енергетичний сектор.

Одним із ключових напрямів розвитку України є партнерство зі світовим лідером – США. Зі свого боку, за часів Адміністрації Дж. Буша Сполучені Штати постійно підтримували демократичні перетворення в Україні, виступали послідовним прихильником її євроатлантичної інтеграції. Втім, контакти на вищому рівні мали здебільшого ситуативний, спорадичний характер. Не стали проривом у двосторонніх відносинах візит Віце-президента США Д. Байдена до України (липень 2009 р.) і візит Президента В. Ющенка до Нью-Йорка (вересень 2009 р.). Нове керівництво США задекларувало спадкоємність курсу Адміністрації Дж. Буша на розвиток партнерства з Україною. Водночас спостерігається певне зменшення інтересу США до нашої держави – через зміни їхніх геополітичних пріоритетів і зміщення геостратегічних інтересів з європейського континенту на інші регіони світу. За таких умов новій українській владі

доведеться докласти максимум зусиль для того, щоб утримати партнерство із США хоча б на досягнутому рівні [25, с. 11].

Головними чинниками зовнішнього впливу для української національної свідомості залишаються європейський та євроатлантичний вектори, відносини з РФ. Не ставлячи під сумнів їхню важливість і пріоритетність, слід підкреслити, що існують інші зовнішні чинники: співробітництво з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), насамперед з Китаєм, Японією, Південною Кореєю, контакти з «особливим партнером» України – Індією, а також з державами на Близькому Сході, в Центральній та Південно-Східній Азії, на Африканському континенті. Важливим є діалог з Туреччиною, зокрема з проблем безпеки у Чорноморському регіоні.

Розглянувши основні зовнішні впливи, зазначимо, що Україна залишається чи не єдиною державою континенту, яка не знайшла органічного місця у системі міжнародних відносин, не набула виразних характеристик як їх суб'єкт. Це становить проблему не тільки для самої України, а й для її стратегічних партнерів. Захід зацікавлений у закріпленні та посиленні геополітичних зрушень останнього періоду, досягненні гармонійності та стабільності міжнародного політичного простору [7, с. 125, 126].

У проблемі вбачаються такі тенденції, як недвозначне прагнення Заходу інтегрувати в свою культурну цивілізацію посткомуністичні суспільства, насамперед найближчі до нього в культурно-історичному плані, а також бажання України швидко побудувати ефективний суспільний устрій [24, с. 65, 66]. Західні держави та інститути, а також Росія розглядають націотворчий процес в Україні насамперед крізь призму утвердження власних геополітичних інтересів у контексті глобального та субрегіонального суперництва [26, с. 59]. Російський та західний чинники у їхньому впливі на такий специфічний об'єкт, як Україна, діють різноспрямовано. Зважаючи на те, що західний та російський чинники є проявами геополітичного суперництва на глобальному та субрегіональному рівнях, між ними існує гостра конкурентна боротьба. У цій боротьбі Захід поступово нарощує свою перевагу, оскільки він пропонує більш привабливі, ніж Росія, альтернативи культурного, суспільно-політичного та економічного життя. Підвищенню західного впливу також сприяє поступове зменшення кількості носіїв радянської ідеології, які є найбільш сприятливими до авторитарних цінностей, що їх привносить в Україну російський чинник.

Системне втручання Росії в справи України справляє суттєвий вплив на розвиток України. Потрібно наголосити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російський чинник та його носії ще справлятимуть помітний вплив на українське націотворення. Але, на відміну від цілеспрямованості російської держави, політика ЄС і меншою мірою НАТО відзначаються відсутністю системності, непослідовністю і наявністю впливу на неї з боку третіх сторін, тобто тієї ж Росії. Водночас зворотною стороною західного впливу (вестернізації) є глобалізація з її космополітичним началом, що розчиняє культурно-національні особливості й не сприяє націотворенню і державотворенню [26, с. 61, 64].

Отже, важливий вплив на розвиток України справляють зовнішні суб'єкти – впливові держави та міжнародні організації. В цьому контексті західний і східний (російський) чинники мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення. З одного боку, це передача західного ліберально-демократичного досвіду суспільних організацій, яка спирається на потужні економічні та військово-політичні ресурси Заходу. При цьому здійснюється вплив на формування та підсилення саме демократичних елементів української суспільної свідомості та політичної культури. З іншого боку, йде проникнення впливу зі Сходу, що має переважно реакційно-консервативний характер і виявляється в просуванні ксенофобії і вестернофобії, етатократії як моделі державного устрою тощо [26, с. 60]. Розглядаючи досвід співіснування України зі своїми сусідами, зауважимо, що більшість з них перебуває в оточенні новітніх державних експериментів. Що ж до України, то вона також у якісно новому оточенні – Російська Федерація, Білорусь,

Молдова [27, с. 44, 45], причому такі сусідки України як Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина за цей час стали членами НАТО.

Насамкінець зазначимо, що гармонізація зовнішніх відносин та максимальне використання зовнішніх впливів з урахуванням власних найближчих потреб та довготермінових інтересів – основне завдання зовнішньої політики України.

1. Власюк О. С. Стратегічні орієнтири України // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Олександр Степанович Власюк. – К.: НІСД, 2004. – С. 629-636. 2. Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації [Електронний ресурс] / Тарас Возняк // І. – 2001. – Число 22. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/voznyak.htm>. 3. Горбулін В. Україна – НАТО: стагнація чи повільна інтеграція / Володимир Горбулін // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2 (3). – С. 5-14. 4. Громадська думка про зовнішню політику України // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 3 (39). – С. 40-60. 5. Дашутін Г. П. Український експеримент на терезах гуманізму / Г. П. Дашутін, М. І. Михальченко. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 336 с. 6. 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів. Аналітична доповідь // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 3 (87). – С. 64-77. 7. Дергачов О. Проблема пріоритетів зовнішньої політики України / О. Дергачов // Наукові записки: (серія „Політологія і етнологія”): збірник / О. Дергачов. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип. 11. – С. 122-131. 8. Державна інформаційна політика у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції: оцінки експертів // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 1 (95). – С. 36-41. 9. Європейська інтеграція України: громадська думка // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 5 (89). – С. 51-68. 10. Європейська інтеграція України: оцінки експертів // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 5 (89). – С. 41-50. 11. Зовнішньополітична сфера в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 30-38. 12. Зовнішня політика України на новому етапі // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 16-29. 13. Зовнішня політика України очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 39-72. 14. Інформаційна складова європейської та євроатлантичної інтеграції: громадська думка // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 1 (95). – С. 42-60. 15. Котигоренко В. О. Етнополітичні аспекти модернізаційних процесів в Україні // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2002 років: збірник / Віктор Олексійович Котигоренко. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 22-44. 16. Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Олександр Майборода. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 37-51. 17. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. – 488 с. 18. Мітряєва С. І. Територіальні питання та етнічні чинники в процесі другої хвилі розширення НАТО: регіональний вимір // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Світлана Іванівна Мітряєва. – К.: НІСД, 2004. – С. 607-621. 19. Никуличев Ю. В. Содружество независимых государств. Очерк современной истории / Никуличев Ю. В. – М., 2002. – 90 с. 20. Паїн Е. Політика Росії щодо зарубіжних співвітчизників: етапи становлення / Еміль Паїн // Перехідний період в Україні та в Росії. Політика, економіка, етносоціальні процеси: конф. українських і російських випускників освітніх програм США, 5-6 липня 1999 р., Київ: виступи учасників та дискусія. – К., 1999. – С. 39-45. 21. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [Полохало В., Бистрицький Є., Макеєв С. та ін.]; керівник авт. колективу В. Полохало. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с. 22. Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 12 (72). – С. 67-83. 23. Снігір О. В. Концепція „Нове сусідство” та інші підходи до відносин Україна – ЄС //

Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Олена Валентинівна Снігир. – К.: НІСД, 2004. – С. 584-607. **24.** Степико М. Т. Український соціум на шляху до нової ідентичності // Український соціум : [колективна монографія]; за ред. В. С. Крисаченка / Михайло Тимофійович Степико. – К.: Знання України, 2005. – С. 71-91. – (Національний інститут стратегічних досліджень). **25.** Україна на світовій арені: сучасний стан і перспективи // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 6-15. **26.** Федуняк С. Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації / С. Федуняк // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей / С. Федуняк. – К.: Стилос, 2006. – Вип. 4. – С. 58-65. **27.** Фісанов В. Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого суспільного розвитку України / В. Фісанов // Агора. Україна – регіональний вимір / В. Фісанов. – К.: Стилос, 2006. – Вип. 3. – С. 42-49. **28.** Чалий В. Зовнішні впливи на виборчу кампанію 2006 р. [Електронний ресурс] / Валерій Чалий. – Режим доступу: <http://www.cdrp.iatp.org.ua/material/politics/impact.html>. **29.** Guicherd C. The Enlarged EU's Eastern Border. Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project [Електронний ресурс] / Catherine Guicherd. – SWP-Berlin. – Juni, 2002. – Режим доступу: http://www.swp-berlin.org/english/pdf/ap/S20_02.pdf.